

QUAN LA SOCIOLINGÜÍSTICA ABANDONA L'INFANTILISME —QUATRE COMENTARIS SOBRE UNA NOVETAT BIBLIOGRÀFICA

Guillem CALAFORRA

Uniwersytet Jagiellonski (Cracòvia)

0. Els lectors interessats per la *sociolingüística* o la sociologia de la llengua saben que a finals de l'any 2000 va aparèixer a les llibreries el primer llibre d'Ernest Querol, *Els valencians i el valencià. Usos i representacions socials*. De fet, n'ha aparegut ja alguna ressenya en algunes publicacions (Mollà 2001, Navarro 2001, Valero 2001), la qual cosa indica que el llibre ha trobat alguns lectors extraordinàriament atents i competents. Ara bé: al meu parer, aquesta —diguem-ne— novetat bibliogràfica demana consideracions més extenses que no pas un comentari per a una revista de llibres, o una recensió en la secció pertinent d'alguna publicació especialitzada. El que ens proposa Querol, malgrat el que pugui tenir d'enganyós aquest títol una mica *naïve*, no presenta gaire coses en comú amb el que habitualment es ven sota el rètol *sociolingüística* a casa nostra.

Una altra qüestió interessant seria per què, fent abstracció de les qualitats pròpies, el present treball ens sembla tan innovador, per què destaca tant. Hi ha pocs secrets, en aquest camp; algú ha insinuat que, en *sociolingüística*, algunes recerques solvents projecten llum pròpia sobre un fons de *quantofrènia* mal gestionada, repetició irreflexiva de consignes i excés de pensament captiu —és a dir: d'absència d'idees. N'hi ha molta, de *sociolingüística*¹ en català, però els paladars exigents ho tenen bastant difícil per a trobar-hi materials solvents i aprofitables.

En el llibre d'Ernest Querol trobem, d'una banda, dades d'altíssim interès pel que fa a la situació *sociolingüística* del País Valencià i a les perspectives de futur de la llengua catalana. Però lluny de limitar-se a això, que ja seria molt, el llibre presenta una sèrie de plantejaments teòrics que tenen implicacions crucials per a entendre la sociologia del llenguatge d'una manera nova. De tot això, dels continguts del llibre, de la seva innovació teòrica i de les mancances que s'hi troben, volem parlar breument en aquestes pàgines. Per tal de presentar una recerca que considerem importantíssima i brillant, i per tal de dir el que no cap en les ressenyes a l'ús. Quatre comentaris, doncs.

1. La primera part del llibre resumeix de manera molt correcta, i de vegades didàctica, els diversos enfocaments teòrics des dels quals hom ha estudiat fins ara les relacions entre comunitats lingüístiques. La idea de partida, que l'autor avança de manera neutra i amb un to força acadèmic, és la següent: pel que fa a l'ús lingüístic, els models d'estudi empíric emprats fins ara són insuficients perquè o bé solen limitar-se a un criteri descriptiu, o bé, quan s'ha intentat passar de la descripció a la predicció, els resultats han estat exigus. Ací, com en altres estudis seus, Querol acudeix a la sociologia de la ciència per fer intel·ligible la pluralitat

1. Sempre que acceptem que allò que es presenta com a *sociolingüística* ho és realment. I suposant que la *sociolingüística* mateixa sigui alguna cosa concreta, més que no pas una etiqueta comercial —alguns, com ara Grimshaw, ho han afirmat ja sense vergonya (Grimshaw 1987).

d'enfocaments teòrics, i en manlleva els conceptes de "paradigma" i "model". I identifica nou models d'anàlisi, segons el nombre de llengües considerades (una, dues o tres), segons el nombre de factors que determinen l'ús lingüístic (explicacions *mono-*, *bi-* o *trifactorials*) i segons els paradigmes sociològics que serveixen com a base (el dels *fets socials*, que inclouria estructuralismes i funcionalismes diversos; el del *comportament social*, que es refereix sobretot al conductisme; i el de la *definició social*, que engloba des de Max Weber als seus hereus etno-metodòlegs, l'interaccionisme simbòlic, etcètera). La passió de l'autor pels esquemes triàdics, tan lulliana en el fons, sembla coherent, si més no d'entrada i per a efectes teòrics. Entre aquests grups de tres, Querol s'inclina en tots els casos per la tercera opció: per les explicacions trifactorials, que tenen en compte tres llengües i que parteixen de la definició social, és a dir, de la idea segons la qual l'acció social és explicable en funció de motivacions i objectius interns del subjecte —o, com se sol dir, *subjectius*. L'ús lingüístic és una acció social i, per a Querol, la complexitat que hi ha a la base de tota acció social s'ha de veure reflectida en una complexificació correlativa del model d'estudi.

Però què es proposa estudiar exactament l'autor? El sintagma "relacions interlingüístiques" resumeix el que, des de punts de vista diferents, ha donat lloc a un reguitzell notable de termes i temes: *bilingüisme*, *diglòssia*, conflicte lingüístic, substitució lingüística, llengües en contacte, hibridació, etc. Querol se centra en el canvi social anomenat *procés de substitució lingüística*, entès segons la definició que Aracil proposava en 1979 (Aracil 1982: 115):

Redistribució de les varietats que formen el repertori lingüístic d'un àmbit sociocultural. Implica contacte (=imbricació) i ha de ser descrita en termes d'àmbits d'ús. [...] L'expansió d'una varietat dominant és correlativa al replègament de la recessiva.

Querol segueix l'evolució de les reflexions aracilianes, i relaciona de manera eficaç i detallada el procés de substitució amb els seus trets principals, la minorització i la interposició. Querol parteix de considerar la substitució com a tria; de la combinació entre els tipus de tria (exclusiva o jeràrquica), els seus resultats (si hi ha canvi de llengua o no) i la posició d'aquesta tria en el continuïum generacional (continuïtat o discontinuïtat) deriva una original casuística (Querol, 2000: 52-56). En alguns casos, s'ha d'admetre que la combinatòria resulta una mica artificiosa. Sigui com sigui, les analogies proposades —la substitució com a tria o la substitució com a migració— contribueixen a perfilar el contingut d'aquest procés social. Una altra relació analògica és la que l'autor esbossa respecte de les anomenades "categories fonamentals del pensament", una llista de dicotomies elementals, entre les quals l'oposició *continuïtat / discontinuïtat* resulta especialment important per a enfocar els processos de substitució.

Aquesta mostra d'ofici i d'habilitat per al bricolatge teòric continua més endavant a mesura que l'autor posa en joc diverses teories, procedents ara del dret i de la psicologia social. Així, la institució jurídica de la representació li serveix per a delimitar el sentit de la terminologia en la sociologia de la llengua; convé retenir-ho, perquè després veurem que la representació fa un paper important en l'esquema teòric de Querol. El tercer capítol, d'altra banda, se centra en l'anàlisi del model d'explicació *trifactorial* de l'ús lingüístic, a través dels estudis produïts segons aquest esquema. Després d'una breu discussió sobre els estudis que focalitzen les actituds i sobre els que atorguen més importància a les motivacions, el factor de la identitat serveix per introduir dues teories rellevants, la de la identitat social i la de la vitalitat etnolingüística. Aquests enfocaments, com els actitudinals i els motivacionals, parteixen de la capacitat del subjecte de definir les situacions socials i d'adaptar-hi les seves accions; però, i això és el més important, ens acosten cada vegada més al que serà un dels conceptes fonamentals de la recerca de Querol, el de les representacions socials.

La segona part del llibre és sorprenentment breu: l'autor la *liquida* amb 14 pàgines, d'un total de 288. Sorprenent i contradictori, perquè justament es tracta d'una de les seves bases fortes: "Cap a un nou marc teòric i metodològic". En les primeres pàgines ja queda perfilat, de manera abusivament sintètica, telegràfica, el fonament teòric i les hipòtesis de partida. Querol fa les seves explicacions sense la més mínima concessió explicativa per al lector. Anem per parts:

- 1) La seva anàlisi recolza en dues analogies, una del camp jurídic —la institució jurídica de la representació, com hem dit— i una de tipus matemàtic —la teoria de les catàstrofes, de René Thom i altres;
- 2) la teoria de base és de tipus psicosocial, la *teoria de les representacions socials*;
- 3) el punt anterior mostra que el model d'explicació se situa en el paradigma sociològic de la definició social; aquest model pretén explicar l'ús lingüístic prenent en compte més de dos factors i més de dues llengües (català, castellà i anglès). Els factors, que actuen com a variables independents, són la *xarxa social*, la *representació* de les llengües en qüestió i el *grup de referència*.

Querol (2000: 89) parteix d'una hipòtesi general: "Els tipus de comportaments lingüístics són el resultat de la interacció d'un conjunt de representacions socials que es fa el subjecte". Entre aquestes representacions, les més importants són les que fan referència a les tres variables independents esmentades abans. Aquesta hipòtesi es desglossa en quatre subhipòtesis que descriuen amb detall les interrelacions entre les quatre variables de l'esquema.

Les pàgines següents, de descripció absolutament minuciosa del treball empíric i dels seus resultats, tenen sobretot dues funcions: la de posar a l'abast dels investigadors dades que els poden ser útils, i la de legitimar epistemològicament el treball davant d'eventuals interrogants formulats pels sociòlegs empírics. El "treball de camp" consta de 452 enquestes (el mínim exigible per a una representativitat suficient era de 385) realitzades en 1998 a estudiants de quart d'ESO valencians. El material de referència és de 1990, i procedeix dels investigadors quebequesos Réal Allard i Rodrigue Landry, veritables autoritats en l'estudi de la *vitalitat etnolingüística*. Cada estudiant ha fornit a l'investigador 478 dades o ítems.

Estalviarem al lector un esment detallat de totes les conclusions a què arriba l'autor amb la quantitat enorme de dades que maneja. El primer que s'ha de destacar és l'altíssim índex de correlacions que aconsegueix entre les variables independents i l'ús, que arriba a ser de .796. Entre les dades que criden l'atenció, podríem esmentar-ne unes quantes. Per exemple: respecte de la transmissió intergeneracional, en un 11,25% de les famílies en què els pares són valencianoparlants, aquests transmeten als fills el castellà en comptes del català. En els matrimonis mixtos, la tendència és major cap al català si la mare és valencianoparlant; en qualsevol cas, la tendència genèrica és cap a la transmissió del castellà (Querol, 2000: 111-113). Es podria dir també que la L1 determina en certa manera el grup propi, ja que la relació entre ambdós factors és gran (128-130). En la dialèctica entre grups, el que menys atracció té cap a d'altres grups (el que menys intencions de canvi té) és el que apareix categoritzat com a "Només valencià" (135). Això suscita diverses i interessants reflexions. Però els qui hagen observat amb ulls crítics la conducta lingüística dels escolars no poden menys que donar la raó a l'investigador quan afirma que "és superior l'ús del castellà (80,7) que el del valencià (69,2) fins i tot en els alumnes que segueixen la línia" (148), és a dir, els que són escolaritzats en català. Una altra dada que apareix entre les conclusions, encara que no calia gaire treball empíric per confirmar-la, és la que adverteix de la relegació del català a les zones del camp: "el valencià obté puntuacions més altes en les zones rurals i el castellà en les urbanes" (149). Però en conjunt, al nostre parer la dada global més important és que "al País Valencià la varia-

ble que més correlaciona amb l'ús és la xarxa social, en canvi a Catalunya és la representació de la llengua catalana" (195). Això té una gran importància, perquè fins ara no hi havia parat esment ningú —tot i l'acumulació de milers de pàgines estèrils sobre sociolingüística del País Valencià—; però sobretot és important perquè té derivacions futures, des d'un punt de vista predictiu:

1. Si l'ús de la llengua va lligat a la xarxa social i aquesta va minvant progressivament en la transmissió generacional, el nombre de parlants anirà reduint-se també.
2. Si l'ús de la llengua correlaciona principalment amb la representació d'aquesta, i no està tan lligada a la xarxa social, en la mesura que la representació siga elevada, augmentarà el nombre de nous parlants.

Les conseqüències d'aquests resultats són clares: per invertir un procés de substitució lingüística caldrà tractar:

1. Que la variable que més correlacione amb l'ús siga la representació social.
2. Que la transmissió generacional no siga negativa per a la llengua en retrocés. (Querol, 2000: 196).

Sobre la validesa d'aquestes hipòtesis, i la de les dades recollides per Querol, en parlarem tot seguit. L'apartat empíric serveix també, dialècticament, per a tornar a plantejar algunes consideracions d'ordre teòric.

2. La proposta de Querol és, tal com es pot veure, clarament sintètica o eclèctica: tenim una sèrie de teories al nostre abast que ens poden resultar útils i que, en conseqüència, fem encaixar en un esquema que les articula i els dona un lloc funcional. La famosa i abusada *interdisciplinarietat* és això, o no és res. Potser hauríem de parlar més aviat d'enfocament *transdisciplinari*, però les discussions terminològiques són massa sovint estèrils. Querol ho sap, i per això les evita en el seu llibre.

Però ens sembla especialment important de veure les idees que hi ha de fons. Sobretot cal parlar esment en la teoria de les representacions socials, que —si no ens fallen les dades— ací apareix aplicada per primer cop a la llengua catalana amb totes les seves conseqüències. D'aquesta manera es realitza una superació del tradicional determinisme de la sociolingüística funcionalista, i els subjectes tenen la possibilitat de deixar veure quins són els fonaments del seu comportament lingüístic. El gir teòric és veritablement gran: la relació mecànica entre l'estructura social i la conducta lingüística passa ací a millor vida. La sociolingüística ha tendit generalment a cosificar el comportament lingüístic i les normes d'ús, com a resultat inevitable de les teories sociològiques de què partia —i això, en els casos en què *hi havia* alguna teoria de fons... En aquest llibre es privilegia, per contra, una concepció en què l'ús lingüístic manté una relació dialèctica amb les idees i els valors del subjecte. Això té conseqüències teòriques potser insospitades: implica una concepció de l'acció social i una idea de les relacions entre l'estructura i l'agent, té implicacions sobre l'àmbit de l'avaluació i la responsabilitat de les accions, etcètera. Amb el bagatge teòric que guia les seves recerques, Querol ens aproxima a una sociolingüística interpretativa de l'ús lingüístic. La vinculació entre les concepcions weberianes i la teoria de les representacions socials resulta bastant clara.

També el simplisme dels enfocaments habituals queda ara al descobert. Fer dependre l'ús lingüístic d'un o dos factors, per complexos i potents que siguin, pot satisfer les necessitats doctrinàries d'alguns, però és ben lluny de descriure com funciona el món dels humans. Que-

rol situa l'acció lingüística en un context diguem-ne tridimensional o *reticular*, en què roman oberta la intensitat amb què cada variable influeix sobre el resultat.²

La insuficiència dels enfocaments tradicionals no sols s'impugna des del camp de les teories, sinó també en l'àmbit dels resultats. En el moment d'aparèixer el llibre —i ara més encara—, la validesa empírica de l'esquema ja havia estat confirmada per Querol en els seus treballs sobre l'ús lingüístic i les representacions socials a Catalunya. Els treballs tradicionals havien arribat a trobar correlacions empíriques aproximades de .20 (és a dir, d'un 4%); amb altres paraules: la correlació entre les variables independents i l'ús lingüístic era molt deficient. El model de Querol arriba en aquest llibre a correlacions empíriques de .796 (al voltant d'un 63%; Querol, 2000: 152); la millora és tan espectacular que l'autor mateix ho expressa amb una curiosa barreja d'orgull i rubor:

No ens hem d'avergonyar de l'encert, encara que el pudor ens fa sentir vanitosos a l'hora de presentar, com exigeix el gènere discursiu, uns resultats que han dépassat les expectatives més optimistes. El llistó el teníem en el model dominant, i superar-lo amb aquesta soltesa ens provoca una sensació ambigua de seguretat i d'inseguretat. Tanmateix la reflexió ens referma en els nostres plantejaments i en la validesa dels nostres resultats. (Querol, 2000: 200).

Querol ha demostrat que la preeminència de les correlacions entre les representacions i l'ús produeix un augment progressiu de l'ús del català a Catalunya, i que el major índex de correlacions amb la xarxa social produeix cada vegada més una retracció de l'ús de la llengua al País Valencià. I això demostra una altra cosa: que si bé el *model dominant* es caracteritzava per la seva impotència a l'hora de fer prediccions solvents, el canemàs teòric ordit per Querol supera també aquest *lindar de científicitat* que la sociolingüística tradicional no ha arribat mai a dépassar. La predictibilitat, dintre d'uns límits raonables, és una altra de les virtuts conquerides per aquesta proposta teòrica. Sobre el seu caràcter paradoxal, també podríem dir-ne alguna cosa. No es contradia amb el tarannà subjectivista i antideterminista de la teoria de les representacions? En certa manera sí, però hem de tenir en compte que Querol no sembla donar-li un sentit massa fort; la contradicció apareixeria en el moment en què cerquéssim una predictibilitat d'un altre tipus. Al capdavall, estem parlant de fets socials.

Una mostra del caràcter autoreferencial i reductivista dels enfocaments sociolingüístics habituals és la inexistència d'analogies que els donin un esquelet teòric. Sembla com si hom fos incapaç d'entendre l'ús lingüístic per analogia amb les teories que expliquen altres fets, socials o no. Per tal de superar aquest inconvenient, com diem més amunt, Querol acudeix a dos camps que li forneixen analogies: el dret i les matemàtiques. Pel que fa al primer, la institució jurídica de la representació és una bona metàfora del que s'esdevé amb la interposició lingüística: algú actua en nom d'un altre, com a mitjancer entre el representat i la resta del món. D'altra banda, les matemàtiques li serveixen per donar un esquelet formal a les discontinuïtats en els usos lingüístics —les quals són a la base dels processos de substitució—; la teoria de les catàstrofes es pot aplicar per analitzar molts tipus de discontinuïtats, i Querol se n'aprofita amb bons resultats. Però aquest profit no apareix en el llibre, i ací és on poden començar les crítiques.

2. Suposem que les *semiretícules* a què al·ludeix Querol constantment són, aproximadament, una metàfora que aprofita el terme matemàtic *semireticle* (GFC). L'autor no el defineix en cap moment, la qual cosa representa, al nostre parer, un error de realització notable.

3. Efectivament, el llibre presenta mancances que no es troben en el model teòric en si. Cal recordar que es tracta d'una publicació que intenta resumir una recerca més àmplia, i que moltes de les coses que hom troba a faltar ací es troben en la tesi doctoral del seu autor (Querol, 1999). És allí on hem d'acudir per tenir tot allò que el llibre ens promet però *no* ens dona. El recurs a la teoria de les catàstrofes, argumentat sovint (Querol, 2000: 19, 86, 202), és ben poc present en aquestes pàgines —o directament absent, fora de les declaracions d'intencions. Només a la pàgina 131 podem trobar-ne alguna insinuació. El problema d'espai és comprensible, però el lector nota que li falta alguna cosa important. El mateix podríem dir de la institució jurídica de la representació (Querol, 2000: 19, 85).

I el fet és que el llibre, en la seva estructura, pateix una enorme descompensació. La qual nosaltres hem explicat abans en termes de *legitimitat*: l'autor pretén, sobretot, que cap sociòleg no li retregui la típica malaltia d'*assagisme* retòric que arossegueu els estudis sociolingüístics habituals. La por de no semblar "científic" li ha imposat aquestes hipoteques textuales, que ara paga el lector amb unes el·lipses injustes. Tota l'argumentació, totes les connexions teòriques que enriqueixen el model en la seva versió canònica han desaparegut sota el pes feixuc i desmoralitzant dels quadres, les xifres i els apèndixs.

Però potser un altre tipus de sociòleg, el que l'autor reivindica implícitament com a model, hi avançaria una altra crítica de fons. En l'estudi empíric de Querol, veritablement impecable i modèlic, s'enyora algun tipus de material *qualitatiu*, com el que va servir a l'autor per al seu debut en l'anàlisi dels processos de substitució lingüística (Querol, 1990). També des de la psicologia social, o més exactament des de l'estudi de les representacions, se li podria demanar més claredat pel que fa al que considera "representació del català". Quin és el contingut d'aquesta representació, en què consisteix? Sembla que el lector ho ha de deduir de les dades presentades, especialment de l'annex V.³ Finalment, i ja des d'una òptica més directament sociolingüística, s'ha de lamentar l'absència d'una anàlisi de les *normes d'ús lingüístic*, tant en el marc teòric com en la recerca empírica. Sembla que aquesta mancança es pot considerar com una adaptació incompleta de l'esquema aracilià dels processos de substitució, ja que les normes d'ús ocupen un lloc important en la teorització d'aquell sociòleg heterodox.

El discurs marcadament acadèmic i rigorós del llibre —que justament procedeix en bona part de la tesi doctoral de l'autor— no pot evitar, tampoc, que alguns conceptes quedin sense definir o poc matisats. Així, tot i situar-se dins la discussió kuhniana o postkuhniana sobre la sociologia de la ciència —que Querol confon amb la filosofia de la ciència—, no es veu en cap moment en què consisteix la diferenciació entre *paradigmes* i *models* (Querol, 2000: 25-26). La lectura de Kuhn que hi trobem és molt correcta, però l'autor no s'està d'emprar el concepte de *puzzle* o trencaclosques amb un sentit que no conserva res del terme kuhnà (Querol, 2000: 34). D'altra banda, tot i que la *xarxa social* és una de les variables més importants del seu esquema, Querol no és gaire generós a l'hora d'indicar com entén aquesta variable; les explicacions sobre aquest punt (225-226) apareixen moltes pàgines després que la noció mateixa (89), i resulten bastant limitades. D'altra banda, tot i que el qüestionari sobre xarxa social ocupa cinc pàgines, en l'anàlisi dels resultats no s'han tret conclusions sobre la influència dels diversos tipus de xarxa (segons la proporció, la multiplicitat, la densitat, etc.) i el comportament lingüístic dels subjectes.

La perfecció no és d'aquest món, certament. En aquest llibre trobem també absències il·lustres: la de Marx, per exemple, quan es parla de la sociologia del conflicte (de la qual és probablement el fundador), o la de Bourdieu i Giddens quan es parla de reconciliar l'estructu-

3. "Estadístics descriptius dels ítems del qüestionari (ordenats segons la mitjana)" (Querol, 2000: 277-288).

ra social i el canvi (37). Però són detalls molt secundaris. També és un detall secundari el fet no haver afegit al llibre un índex de conceptes. Però hauria estat un *detall*, en un altre sentit.

4. Però el més important és que *Els valencians i el valencià* constitueix la primera síntesi pública de les recerques del seu autor.⁴ Els comentaristes que han escrit fins ara sobre aquest llibre sembla que no s'han adonat del fet principal, que nosaltres resumiríem en aquests tres punts:

- a) Presenta un marc teòric i metodològic incomparablement més potent i explicatiu que els que la sociologia de la llengua ha manejat fins ara; aquest marc eclèctic representa l'entrada de l'agent social —el *subjecte*— i de les seves motivacions en el camp de l'aplicació sociolingüística, amb totes les conseqüències que això implica;
- b) els resultats empírics obtinguts amb aquesta metodologia presenten correlacions extraordinàriament superiors a les aconseguides fins ara entre les variables independents i l'ús lingüístic, i
- c) la perfecta articulació entre el marc teòric i els resultats empírics dóna un marge a la *predictibilitat*, un tret que d'alguna manera incrementa el caràcter científic de la teoria.

Amb la seva minuciositat, i amb la fredor característica dels textos acadèmics, la sociologia de la llengua que proposa Querol es troba a anys llum de l'amateurisme retòric i sobreideologitzat tan freqüent en la sociolingüística. Només cal esperar l'oportunitat de veure publicades les seves incursions en el món de la reflexió teòrica, ja sense necessitat de legitimar-les amb la parafernàlia estadística. Llavors els especialistes menys immobilistes hauran de reconèixer que si es prenen seriosament la recerca de Querol es veuran obligats a canviar de paradigma i, com hauria dit Foucault, a *penser autrement*. Aquest llibre, tot i que és només una part d'aquella recerca, ajuda a veure l'ús lingüístic d'una altra manera a com ens té habituats la sociolingüística. Per alguna raó —per *moltes* raons.

4. Entre parèntesis: una tesi doctoral és una síntesi però no és exactament pública, i els articles especialitzats són material diguem-ne públic però més aviat dispers; en el cas d'Ernest Querol, si comparem la seva tesi amb els articles que s'hi relacionen, la sensació de desconexió *marçiana* d'aquests darrers és notòria. Només prenen tot el seu sentit quan llegim la tesi des de la primera pàgina fins al final.

BIBLIOGRAFIA

- ARACIL, Lluís V. (1982): *Papers de sociolingüística*. Barcelona, La Magrana, 21986.
- GRIMSHAW, Allen D. (1987): "Sociolinguistics versus Sociology of Language: Tempest in a Teapot or a Profound Academic Conundrum?", dins Ammon/Dittmar/Mattheier (eds.), *Sociolinguistics / Soziolinguistik. An International Handbook of the Science of Language and Society*, vol. I. Berlin, Walter de Gruyter (9-15).
- MOLLÀ, Toni (2001): "Reflexions (socio)lingüístiques", dins *Caràcters*, 15 (abril 2001). València, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana
- NAVARRO, Alexandre (2001): "Una aproximació científica al valencià i als valencians", dins *Lletres valencianes*, 4. València, Generalitat Valenciana.
- QUEROL, Ernest (1990): "El procés de substitució lingüística: la comarca dels Ports com a exemple", dins *Miscel·lània 89*. València, Generalitat Valenciana (85-196).
- QUEROL, Ernest (1999): *Cap a un nou marc teòric per a l'estudi de les variables dels processos de substitució lingüística*. Barcelona, Tesis doctorals microfítxades, 3568.
- QUEROL, Ernest (2000): *Els valencians i el valencià. Usos i representacions socials*. Paiporta, Denes.
- VALERO, Albert (2001): "Els valencians i el valencià. Usos i representacions socials. Paiporta, Denes, 2000", dins *Noves SL*, 2 (estiu 2001).